

Ideološki značaj grobnih tumula i sakralna simbolika kruga

Blagoje Govedarica
Berlin

1. Opšte napomene o funkciji tumula

U arheološkom kontekstu tumul je prvenstveno nalazište iz domena kulta mrtvih, odnosno mjesto pojedinačnog ili višekratnog sahranjivanja i karakterističan grobni spomenik. Za one koji su ga gradili on je bio ujedno i simbol moći sahranjenog i čitave zajednice, veza sa precima i sa sopstvenom teritorijom, važan marker u vremenu i prostoru, kao i mjesto za obavljanje različitih kulturnih rituala. Sve su to karakteristike tumula koje su u nauci višestruko citirane i potvrđene.¹ Tim osobenostima treba dodati još jednu koja je na prvi pogled skrivena i možda zbog toga zapostavljena, a koja je neobično važna za razumijevanje kulturne istorije čovječanstva. Tumul, naime, predstavlja prvu monumentalnu kulturnu građevinu za koju se sa sigurnošću može reći da nije posvećena bogu već čovjeku. Pojava tumula je prema tome veoma odvažan duhovni iskorak kojim se čovjek usudio približiti bogu i otvoreno pokazati svoje pretenzije za visokom sferom nebeske vječnosti koja je, prema svim dotadašnjim ljudskim poimanjima, mogla biti dostupna samo natprirodnim, božanskim bićima.

Takve pretenzije, koje su ujedno odraz narasle samosvijesti čovjeka, sadržane su u osnovnoj ideji tumula, tj. u njegovoj funkciji mjesta sahrane visokorangiranih ličnosti i prasimbola „svjetskog brda“ u kome se simbolično susreće smrtni svijet zemlje i vječno carstvo neba.² Ta osnovna funkcija tumula kao posebno poštovanog centralnog mjesta, koje povezuje žive sa njihovim precima i

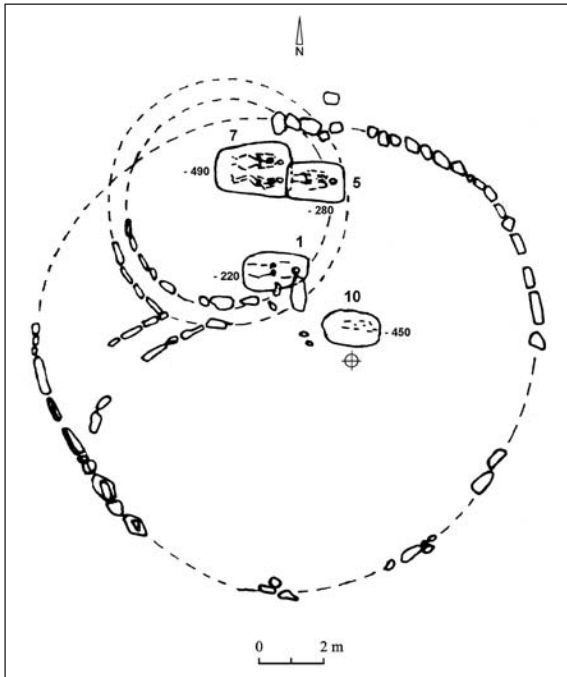
sjediniuje čovjekovo bitisanje na zemlji sa božanskim svijetom neba, provlači se kao crvena nit kroz sve faze dugog razvoja ovog specifičnog kulturnog spomenika, bez obzira na različite kulturne tendencije, dogradnje i naknadne upotrebe.³

Do nastanka ovakvog, višestruko simboličkog monumenta, moglo je doći samo u jednom višem stadiju kulturnoistorijskog razvoja, u dobu u kome su bile sazrele sve odgovarajuće ideološke, ekonomske i organizacione pretpostavke, neophodne za ovakav duhovni iskorak. U starom svijetu takvi inicijalni faktori po prvi put u dovoljnoj mjeri koincidiraju u početnim fazama evropskog bakarnog doba (Kupferzeit), odnosno u 5. milenijumu BC. Pored evidentnog tehnološkog i ekonomskog napretka, to kulturnoistorijsko razdoblje obilježeno je i prvim značajnim raslojavanjem društvene zajednice, odnosno individualizacijom grupe i pojedinca. Ta tendencija se arheološki može pratiti na raznim planovima, ali se najbolje sagledava u inovacijama iz domena kulta sahranjivanja, a naročito u pojavi tumula do koje dolazi već u ranoj etapi ovog kulturnoistorijskog perioda. U početku su to bile male humke, ali su, sudeći po dobro opremljenim grobovima, u njima već bili sahranjivani posebno odabrani, zaslužni članovi tadašnjih zajednica (Suvorovo, Cainari, Casimcea, Tarasova Mogila;

¹ Up. Мепнепг 1974, 131 ff.; Rolle 1979, 39 ff.; Rader 2003, 29 ff.

² O interpretaciji grobne humke kao praformi „svjetskog brda“ i prethodniku sumerskog zigurata, indijskih brdskih hramova i egipatskih piramida, vidi: Ростунов 2007, 14.

³ Ove karakteristike se odnose na kružne tumule sa centralnim primarnim grobom koji čine klasičnu formu grobnih tumula. Duguljaste humke i megalitski grobovi iz neolita sjeverozapadne Evrope (Long Barrows, Passage Graves i dr.) već svojom formom koja implicira na postojanje više primarnih sahrana upućuju na jednu drugačiju koncepciju, usmjerenu ne na pojedinca već na kolektiv, te neće u ovom tekstu biti obrađivani. O toj vrsti grobnih humki vidi: von Reden 1989; Lynch 1997; Midgley 2005.

Sl. 1. Suvorovo II, Tumul 1, Oblast Odesa, Ukrajina: primarni tumul sa grobom 7 (Rano bakarno doba) i starijim naknadnim sahranama (Grob 1, 5, 10) iz Kasnog bakarnog doba (po Govedarica 2004.)

Sl. 1-2).⁴ Započeti proces socijalnog raslojavanja brzo se proširio u različitim dijelovima Evrope i već u narednom, 4. mileniju, grade se monumentalne humke sa veoma bogatim grobovima („kneževski“ kurgani iz okvira kultura Majkop i Usatovo, Sl. 3-4; tumul iz Baalberge).⁵ To je jasan pokazatelj postojanja društvenih elita koje su imale potrebu i mogućnost da se, kako tokom života, tako i nakon smrti, jasno izdvajaju od ostatka zajednice. Osobe koje su u takvim „kneževskim“ humkama bile sahranjene očigledno su posjedovale veliku moć i poštovanje u svom okruženju, što je ideološki već moglo biti pretočeno u uvjerenje da oni ne umiru, nego samo prelaze u svijet heroja i bogova (Sl. 5-6). Može se pretpostaviti da su te osobe u svojim očima i u očima svojih sljedbenika umjesto smrti doživljavale božanski preobra-

⁴ Govedarica 2004, 81, 101-102, 104; Govedarica i dr. 2006, 111 ff.

⁵ Majkop: Govedarica 2002, 781 ff.; Kantarovič / Maslov 2008. Usatovo: Патокова 1979; Baalberger / Weber 1993, 8 ff. Radi se o kasnom bakarnom dobu po karpatsko-balkanskoj hronologiji i apsolutno hronološki o vremenu 3600-3200 BC. U srednjoj Evropi je to doba kasnog neolita, dok je to vrijeme u Ukrajini i južnoj Rusiji okarakterisano kao rano bronzano doba. Up. Govedarica 2004, 44-54; Lüning 1996, 233 ff.

žaj koji je ravan apoteozu rimskih careva. Bolja perspektiva za napuštanje životne scene jednog smrtnika teško da se može zamisliti.

Monumentalne grobne humke bile su adekvatan izraz takvog božanskog prohtjeva. Za arheološku nauku je to i veoma značajan pokazatelj da su snažna društvena raslojavanja postojala već u 5. i 4. milenijumu BC, odnosno u dobu u kome veći dio Evrope još uvijek naseljavaju neolitske zajednice koje se smatraju egalitarnim. U 4. milenijumu tumuli su prisutni u srednjoj i zapadnoj Evropi (Kultura ljevkastih pehara, Kultura megalita).⁶ U vrijeme ekspanzije kulture jamnih grobova (Grubengrab-Kultur) tokom zadnje četvrtine 4. i u prvoj polovini 3. milenija došlo je do širenja tumula na prostoru od Kaspijskog mora do Panonije.⁷ Tokom 3. milenija tumuli se pojavljuju na Jadranu, u Grčkoj i u sjevernoj Africi, a u 2. i 1. milenijumu ovi grobni spomenici su prisutni na čitavom prostoru starog svijeta, uključujući Kinu i Japan (Sl. 7-10).⁸

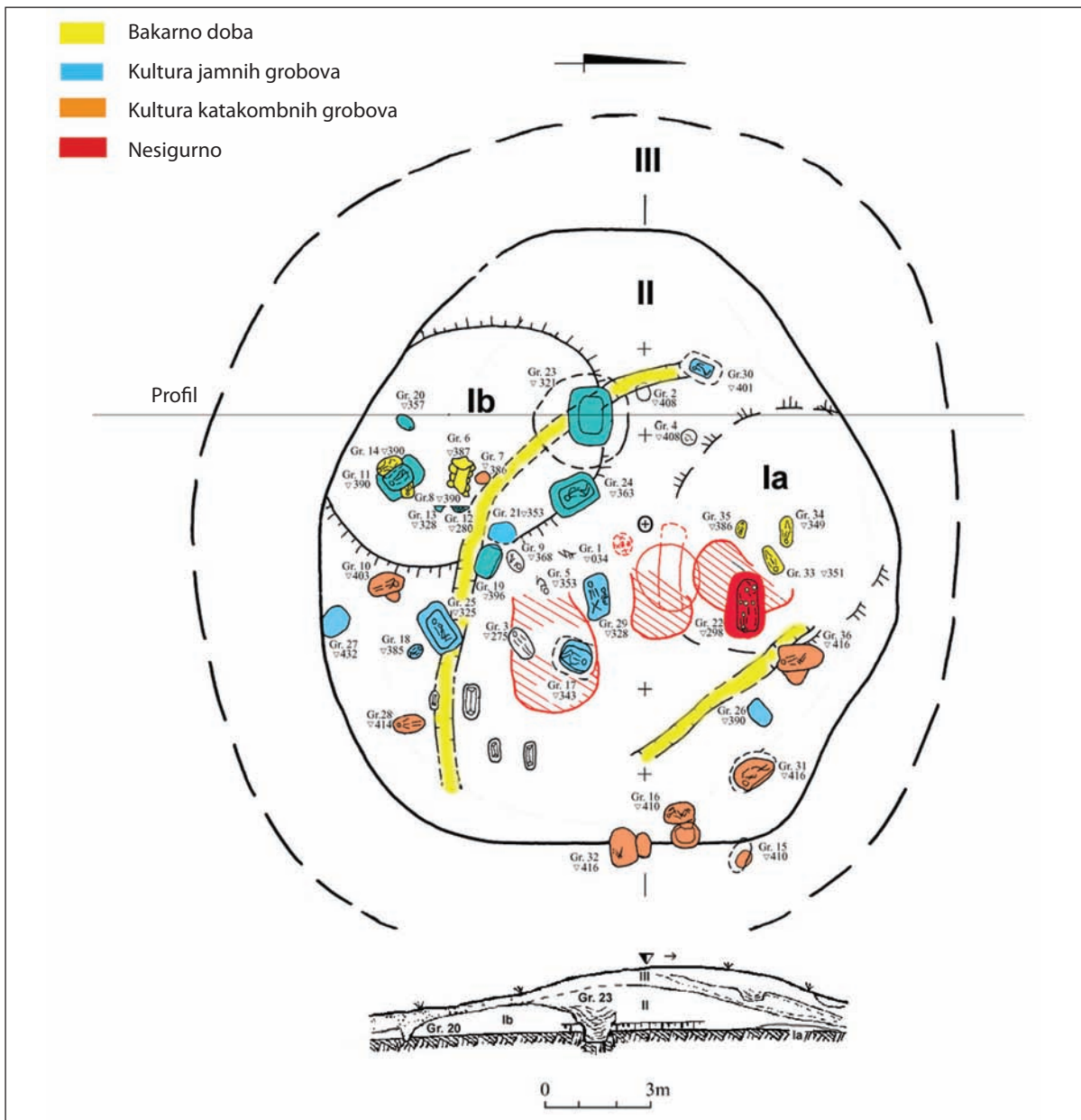
Tokom vremena tumuli dobijaju sve više značaja. Grade se nove humke, a u postojeće se ukopavaju novi grobovi i dosipaju novi nasipi. Tako uvećani stari, ili novoizgrađeni tumuli često postaju mjesto sahrane jedne porodice, klan ili šire društvene grupe. Pri tome centralni dio tumula tradicionalno biva i dalje rezervisan za glavu porodice, ili je posvećen kultu predaka, kao prostor posebne namjene na kome se obavljaju razni rituali, ali ne i sahranjivanje. Dogradnja starih tumula je vrlo česta pojava koja može biti obavljena u više navrata, u različitim vremenskim razmacima i od strane raznorodnih kulturnih grupa. Posljedica toga je znatna promjena veličine i oblika primarne humke, te prvobitno mali tumuli sa jednom centralnom sahranom, nerijetko dobijaju monumentalne dimenzije i postaju prave nekropole sa 50 i više grobova (Sl. 2; 17). Iz tog razloga se na osnovu spoljnog izgleda ne mogu donositi zaključci o veličini i značaju primarne humke, već se o tome može govoriti tek nakon obavljenih iskopavanja.

Završetkom praistorijskog perioda sahranjivanje u tumulima u znatnoj mjeri gubi rani-

⁶ Weber 1993, 8 ff.; von Reden 1989.

⁷ Manzura 1993, 23 ff.; Постунов 2007, 20.

⁸ Kina: Werning 2007a, 263; Werning 2007b, 288; Japan: Sato / Abe 2008; Ishikawa 2004, 231. Radi se o bronzanodobskim tumulima koji su nedavno otkriveni na ostvu Hokaido i o tzv. kraljevskim tumulima iz doba Yayoi.

Sl. 2. Tarasova mogila, Oblast Zaporozhje, Ukrajina, tumul sa višefaznim sahranjivanjem: (Ia-Ib) Bakarno doba; II Rano bronzano doba I (Kultura jamnih grobova); III Rano bronzano doba II (Kultura katakombnih grobova) (po Govedarica i dr. 2006.)

ji značaj, ali ne prestaje u potpunosti. Istina, u antičko doba i u srednjem vijeku rijetko se grade novi tumuli, no sekundarna upotreba starih humki je i u istorijsko doba dosta česta pojava. Na stepskom prostoru sjeverno od Crnog mora tumuli ostaju sve do novog vijeka najčešće mjesto sahranjivanja, a u nekim područjima jugoistočne Evrope sahranjivanje u prastarim humkama se još i danas praktikuje (Sl. 11). Danas tumuli spadaju u red najbrojnih kulturnoistorijskih spomenika

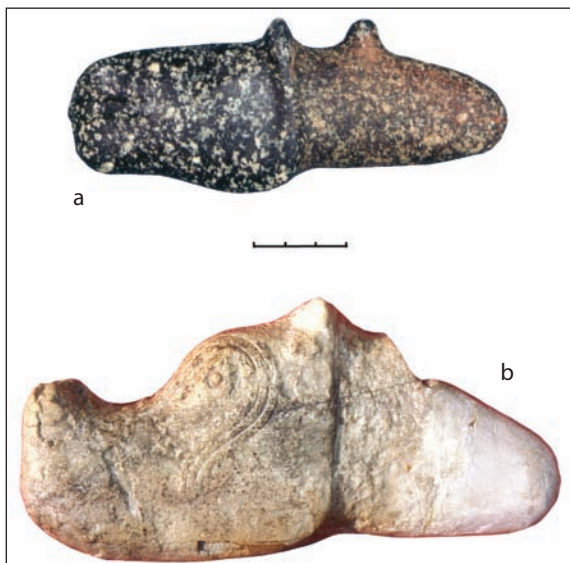
na području starog svijeta. Ovi markantni i nijemi svjedoci prošlih vremena i nestalih kultura mogu se sresti na svim geografskim prostorima: u ravnoj stepi i na vrhu brda, u pustinji i na zelenoj livadi, na obali rijeke i uz more. Mada se te grobne humke u raznim sredinama različito nazivaju (tumulus, Hügel, barrow, kurgan, mogila, gomila, humka), njihov duhovni značaj kao starih grobnih spomenika i kulturnih mjesta je kroz istoriju svuda na isti način i uvijek iznova, prepoznatan i poštovan.

Sl. 3. Urvan, Kabardinsko-Balkarska Republika, Rusija: monumentalni kurgan Majkopske kulture kao primjer simbolike „svjetskog brda“ (foto S. Reinhold 2007.)

Sl. 4. Kurgan Marinskaja, Stavropoljski kraj, Rusija: grob 18 sa al fresco slikanom kamerom kneževskog groba Majkopske kulture (po Kantarovič / Maslov 2008.)

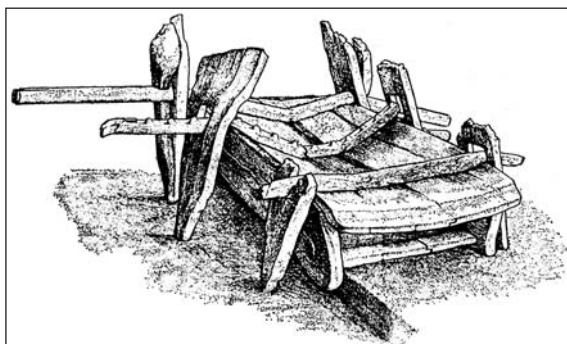
Sl. 5. Suvorovo, Oblast Odesa, Ukrajina (a) i Cacimcea, Dobrudža, Rumunija (b): zoomorfni skiptri priloženi u primarnim grobovima iz Ranog bakarnog doba kao znak moći i visokog socijalnog statusa pokojnika (po Govedarica 2004.)

Sl. 6. Mala Gruda (a) i Gruda Boljevića (b), Crna Gora: paradne sjekire – statusni simboli iz centralnih grobova, početak Ranog bronzanog doba istočnog Jadrana (Po Saveljić-Bulatović / Lutovac 2003 i Baković / Govedarica 2009.)

2. Simbolika tumula i kruga – jedan istraživački problem

Pojavi grobnih tumula u 5. milenijumu, epohalnom značaju te činjenice, kao i inovativnom duhu bakarnodobne Evrope uopšte, u dosadašnjim istraživanjima je pridavano malo ili nimalo značaja.⁹ Taj propust bi se mogao djelimično opravdati hronološkim nejasnoćama i još uvijek prisutnom konfuzijom u periodizaciji i sinhronizaciji kulturnih razdoblja evropske praistorije.¹⁰ No u suštini, zapostavljanje tih činjenica je više konceptijski i epistemološki nedostatak koji još uvijek obilježava teoriju i praksu evropske arheologije. Jedna poslovice kaže: „Nije mudrost u preciznom opisu stvari, već u razumijevanju zašto su one takve kakve jesu“.¹¹ Čini se da arheološkoj nauci nedostaje upravo jedna takva težnja ka konsekventnoj i egzaktnoj interpretaciji rezultata istraživanja određene tematike. Dosadašnjim radom sakupljena je obimna arheološka građa, ali još nema metodološ-

Sl. 7. Pustopolje, Kupres, Bosna i Hercegovina: drveni sarkofag centralnog groba iz tumula 16, Rano bronzano doba istočnog Jadrana (po Govedarica 1991.)

kog pristupa koji bi omogućio da se informacijski potencijal tog materijala efikasno aktivira i u odgovarajućoj mjeri interpretira, ne samo kulturološki već i kulturnoistorijski. Prilično pasivno učešće arheologa u interdisciplinarnim istraživanjima je takođe jedna od smetnji neophodnom iskoraku u kulturnoistorijsku sferu, pa time i cjelovitom sagledavanju ovdje prezentirane problematike.

Smisao i značaj grobnih tumula, kao i druge kulturnoistorijske osobnosti praistorijskih zajednica mogli bi se po mom mišljenju cjelovito sagledati i razumjeti samo ako bi se u najvećoj

⁹ O nekim aspektima ovog istraživačkog problema vidi: Lichardus 1991.

¹⁰ O tome Govedarica 2004, 44 ff. J. J. Rassamakin brojne razlike i nesuglasice u hronologiji i periodizaciji evropske praistorije naziva „arheološkom vavilonskom zbrkom“, Rassamakin 2004, 6. ff.

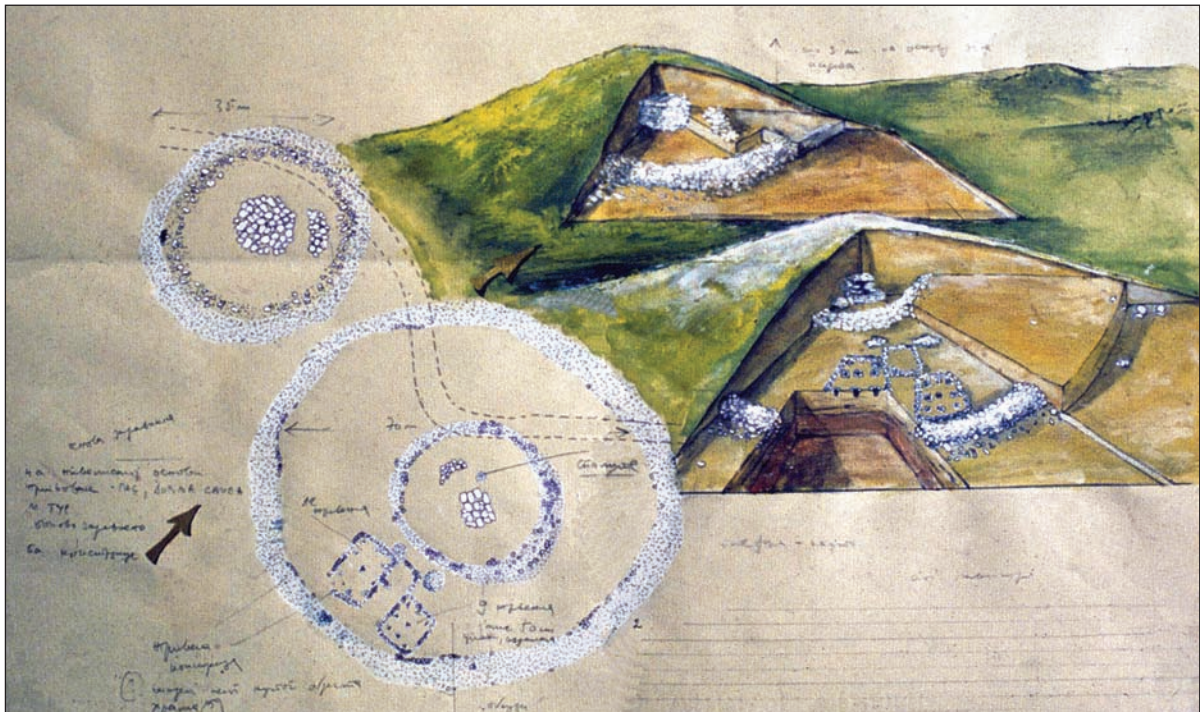
¹¹ Vučković 2006, 98.

Sl. 8. Jiaohe-Gou Bei, Xinjiang, Kina: grob 16 iz centralnog tumula sa pratećim grobovima i kultnim jamama (Rano bronzano doba Xinjianga) (po Werning 2007.)

Sl. 9. Rogem Hiri, Golan, Sirija: tumul iz Bronzanog doba sa koncentričnim zidovima (Google Earth)

Sl. 10. Atenica, Srbija: projekcija i tlocrt kneževskih tumula iz 5. v. pr. n. e. (terenski akvarel: A. Palavestra)

moću mjeri uvažavala mentalna konstitucija praiistorijskog čovjeka, uključujući i kolektivnu psihologiju tadašnjih društava. Na današnjem nivou razvoja nauke razmatranja ove vrste su u velikoj mjeri postala moguća¹². Neophodno je samo da se istraživači u većoj mjeri nego do sada usmjere ka razumijevanju psihologije praiistorijskog čovjeka i njegovog načina poimanja života i životne realnosti. Ako pođemo od toga da je recepcija svijeta i događanja dobrim dijelom subjektivan doživljaj, biće nam lakše prihvatiti činjenicu da su mitovi i legende, svijet magije i druge metafizičke kategorije koje se u nauci sa razumljivom distancom odbijaju kao sujevjerje i praznovjerje, za praiistorijskog čovjeka bili istinski i neprikosnoveni realiteti. U socijalnoj antropologiji je takva dihotomija jedan već odavno etablirani faktum, pa se ni osnivač dijalektičkog materijalizma, Karl Marks, stavljajući se u poziciju subjekta starih civilizacija, ne libi da zaključuje: „Ono što sebi istinski (realistički) zamišljam, za mene je stvarna činjenica koja tako i djeluje na

mene, i u tom smislu su svi bogovi bilo paganski, ili hrišćanski, imali realnu egzistenciju. Zar stari Moloh nije vladao? Zar delphijski Apolon nije imao stvarnu moć u životu Grka?“¹³

Kad je u pitanju sahranjivanje u tumulima, nastanak i višestruki značaj ovog grobnog spomenika u kulturno-istorijskom razvoju čovječanstva ne može se pravilno razumjeti niti objasniti bez razumijevanja simbolike kruga koja je utkana u njegovu suštinu. Krajnje jednostavna forma kruga u biti predstavlja idealan okvir u kome se savršeno skladno, na jedan simboličan, dakle transcendentalan i metafizičan način, prepliću svi važni elementi svijeta i univerzuma, bogova i ljudi, života i smrti.

Krug istovremeno razdvaja i spaja, on je najjednostavniji, ali ujedno i najsadržajniji simbol od svih simbola koje je čovjek zamislio i stvorio. Krug je jedina geometrijska forma koja je u prirodi permanentno prisutna, npr. kao sunčev disk, ili mjesечеva ploča. Iz toga proističe duh

¹² U ovom smislu je naročito indikativna diskusija o arheološkoj teoriji i praksi, počev od L. R. Binforda, preko M. Shanksa i Ch. Tilleya, do M. H. Eggerta i A. Gramscha (Binford 1962, 217 ff.; Shanks / Tilley 1992; Eggert 1998, 357 ff.; Gramsch 2009, 9 ff.).

¹³ Marx 1968, 370: „Was ich mir wirklich (realiter) vorstelle, ist eine wirkliche Vorstellung für mich, das wirkt auf mich, und in diesem Sinn haben alle Götter, sowohl die heidnischen als christlichen, eine reale Existenz besessen. Hat nicht der alte Moloch geherrscht? War nicht der delphische Apollo eine wirkliche Macht im Leben der Griechen?“

Sl. 11. *Kurgan u Cincareni, Republika Moldavija: recentno groblje na praistorijskom tumulu*
(foto B. Govedarica 1995.)

neba, kretanje i neprekidno proticanje i smjenjivanje životnog ciklusa koji se u krugu ogledaju i koje ta forma simbolizira. Nasuprot tajnovitoj i razigranoj dinamici kruga stoji statični kvadrat kao spiritualni odraz artificijelne materije i prolaznosti zemaljske egzistencije.¹⁴

U magiji krug štiti od zlog duha i demona, te nije čudno da je hiljadama godina prije početka regularnog ritualnog sahranjivanja i prije pojave prvog tumula u ljudsku svijest utkano saznanje da krug i njegova jednostavna savršenost, odnosno savršena jednostavnost, predstavljaju idealni prostor, moćni *circulus sacer* koji pruža magičnu zaštitu i u ovozemaljskom životu i u vječnosti.

3. Krug – najstarija forma definisanog prostora

Ako tražimo najranije ljudske građevine, brzo ćemo naići na skromne, kružne ili ovalne kolibe i šatoraste konstrukcije paleolitskog čovjeka. Kako pokazuju nalazi iz logora *homo erectusa* iz Bilzingslebena u Tübingenu (SR Njemačka), već su rani predstavnici ljudskog roda imali organizovana boravišta na slobodnom prostoru, gdje su pravili jednostavne kolibe, u kojima su boravili tokom lova i potrage za prirodnim plodovima.¹⁵ Lovci na mamute iz doba mlađeg paleolita su u svojim pohodima stanovali u šatorima polusfe-

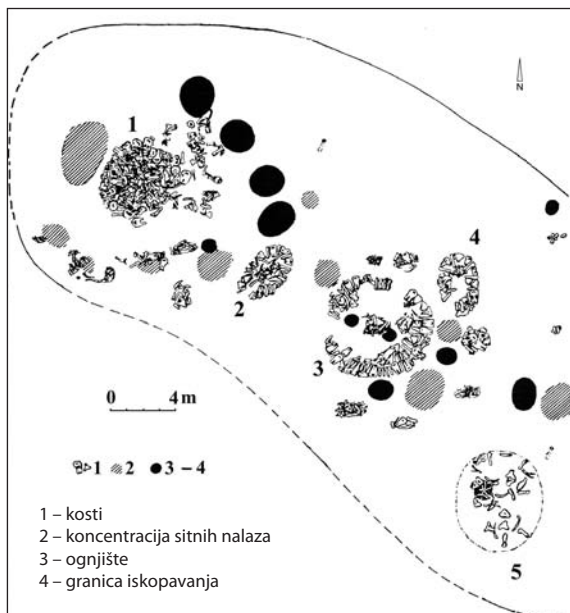
ričnog oblika koji su bili konstruisani od kostiju mamuta i pokriveni mamutovom kožom (Dolní Věstonice, Kostenki, Mezin, Gönnersdorf itd., Sl. 12)¹⁶. Takva staništa kružne ili ovalne forme su prema svim dosadašnjim saznanjima predstavljala najčešći oblik najranije arhitekture. To je i razumljivo, jer su paleolitskom čovjeku koji je živio u stalnom pokretu, bilo prateći lovljene životinje, bilo sakupljajući prirodne plodove, najviše pogodovale prenosne i lako montirajuće stambene konstrukcije, poput ovih prethodno opisanih. Ipak, postavlja se pitanje da li je slučajnost to što su prvi graditelji u ljudskoj istoriji stotinama hiljada godina uglavnom gradili građevine kružne osnove? Nisu li već ti prvi neimari shvatili da krug obezbjeđuje maksimalnu iskorišćenost prostora i omogućuje najjednostavniju stabilnu konstrukciju? Nije li to moglo biti jedan od povoda vjerovanju u magičnu moć kruga?

Paleolitski nomadi nisu imali nikakve uzore za gradnju svojih staništa, te osmišljenje i konstrukcija nastambi u slobodnom prostora nisu mogli biti rezultat prethodnog iskustva i mogućnosti kompilacije na osnovu već viđenih primjera. Čini se da su prve građevine bile spontani produkt izazvan potrebom, a pronađeno rješenje se pokazalo veoma praktičnim i svrsishodnim. Ipak, u pokušaju razumijevanja nastanka ideje koja je dovela do realizacije tih uspješnih graditeljskih

¹⁴ Lawlor 1989.

¹⁵ Mania 1990; Kuckenburger 1993, 20 ff.

¹⁶ Klima 1963; Ефименко 1958, 58 ff. Soffer 1985, 80 ff; Boscinski 1969, 16.

Sl. 12. Mezin, Oblast Černigovsk, Ukrajina:
logor lovaca na mamute sa osnovama
pet polusferičnih šatora (po Soffer 1985.)

poduhvata ne smiju se zapostaviti intuitivna i sposobnost deduktivnog opažanja ranog čovjeka.

U koncipiranju svojih poluloptastih koliba prvobitni graditelj je mogao intuitivno imitirati neke prirodne oblike. Te građevine su mogle biti i spontana kopija vidljivog nebeskog svoda. U svakom slučaju, te poluloptaste kolibice dobro harmoniziraju s prirodom, te su možda i zbog toga ostale dugo u upotrebi, pružajući paleolitskom čovjeku dodatni osjećaj udobnosti i sigurnosti.

Artificijelne forme i antipodi kruga kao što su kvadrat, pravougaonik i kocka, ne susreću se u makroprirodi i po svoj prilici nisu bile poznate čovjeku paleolitskog doba. Statična forma kvadrata i njegove iz toga izvedene materijalne i simbolične karakteristike i svojstva dolaze do izražaja kod sjedilačkih kultura. Izgleda da su pozitivna svojstva ovih oblika bila tek kod tih kultura shvaćena i prihvaćena. Stabilne, četvorougone građevine pojavljuju se tek u 9. mileniju BC u Nevali Çori i Çayönü u jugoistočnoj Anadoliji.¹⁷ Tu se radi o prvim stalnim naseljima i počecima sjedjelačkih kultura sa čijom ideologijom simbola kvadrata očigledno dobro harmonizira. Za razliku od tih zajednica, simbolički potencijal kvadrata ostaje nomadima i dalje strana kategorija. Pa čak i u kasnijim razdobljima u kojima

¹⁷ Hauptmann / Özdoğan 2007, 26 ff.

Sl. 13. Mongolska jurta: rekonstrukcija u dvorištu
Njemačkog arheološkog instituta u Berlinu
(foto P. Grunwald 2006.)

transhumantni stočari i drugi nomadi već dugo vremena žive pored zemljoradničkih zajednica, oni nemaju kvadrat u repertoaru svojih primarnih simbola, već im je krug i dalje vodeća spiritualna forma. Krug u formi sanskriptske *chakre* (točak) predstavlja iskonski simbol nomadskih Roma koji ih povezuje sa njihovim ishodištem u Indiji i simboliše njihov mobilitet.¹⁸ Na zvaničnoj dvobojnoj zastavi naroda Roma *chakra* zauzima centralno mjesto između plavo predstavljenog neba i zelenog polja zemlje. Krug leži i u osnovi nomadske arhitekture kao što su mongolska jurta, ili tipi sjevernoameričkih Indijanaca. Te tradicionalne građevine još i danas predstavljaju osnovni oblik nastambe na svim prostorima gdje ove zajednice žive autohtono i gdje nisu prisilno urbanizovane (Sl. 13). Ovdje, naravno, ne želimo da zapostavimo prednosti lake konstrukcije koja omogućava brzo postavljanje i transport jurte i tipija, ali se mora naglasiti neprekinuti kontinuitet njihovog kružnog tlocrta. Taj kontinuitet je nesumnjivi odraz praktičnih prednosti, dakle supstancijalnog djelovanja kruga, a to je u potpunosti podudarno sa njegovom simboličkom i spiritualnom vrijednošću.

4. Krug kao determinanta najstarijeg sakralnog prostora

Polazeći od očigledne kompatibilnosti simboličke kruga i životnog ciklusa paleolitskih nomada može se pretpostaviti da su već u to doba

¹⁸ Matras i dr. 2003.

bile građene kružne konstrukcije koje su imale određenu kulturnu funkciju. No, postojanje takvih specijalnih građevina do sada nije potvrđeno, a prethodno navedene provizorne kolibe i prenosive šatoraste konstrukcije teško da su mogle biti pogodna mjesta za obavljanje radnji iz ovog fundamentalnog duhovnog domena. Prve sigurnije pokazatelje prostornog definisanja sakralnog kruga dale su nedavno otkrivene kamene građevine iz Hallan Çemi, Çayönü, Göbekli Tepe, Tell Abr i Jerf el Ahmar koje su u brdima sjeverne Mesopotamije izgrađene u vremenu oko 10.000 BC i koje predstavljaju najstariju monumentalnu arhitekturu čovječanstva.¹⁹ Ta spektakularna otkrića bila su prava senzacija u svijetu arheologije. Ona omogućuju, između ostalog, tri sljedeće, veoma bitne konstatacije: 1. u historiji čovječanstva bilo je civilizacija kojima su mnogo prije tzv. „urbane revolucije“ bili potrebni monumentalni arhitektonski kompleksi koje su one bile u stanju i da naprave; 2. najstarija monumentalna arhitektura imala je sakralni karakter; 3. najstariji hramovi su imali kružnu osnovu.

Iako konkretna namjena tih monumentalnih kulturnih objekata nije u dovoljnoj mjeri razjašnjena, može se reći da je njihova sakralna funkcija sasvim evidentna. Velike kružne građevine iz Hallan Çemi, Çayönü, Tell Abr und Jerf el Ahmar predstavljaju javne prostorije u kojima su obavljani zajednički skupovi i rituali.²⁰ Na podu jedne takve zgrade iz Jerf el Ahmar (zgrada EA30) nađen je ljudski skelet bez glave, što ukazuje na ritualno žrtvovanje. Čitava građevina je na kraju bila spaljena.²¹ U Göbekli Tepe otkriveno je jedinstveno „gorsko svetište“ (Bergheiligtum) sa više od 20 kružnih konstrukcija zidanih kamenom, od kojih su četiri do sada istražene (Sl. 14).²²

U njihovom centru bile su postavljene po dvije velike antropomorfne statue od kamena, ukrašene reljefima sa predstavama životinja. Slične skulpture, samo manjih dimenzija i vjerovatno manjeg značaja, bile su inkorporirane u kružnom zidu (Sl. 15). Te građevine i njihove monu-

mentalne skulpture koje su predstavljale bogove ili neka druga mitska bića, bile su nakon određenog vremena pokriveni zemljanim humkama, što je interpretirano kao simbolična sahrana tih mitskih bića.²³ Na osnovu toga je čitavo svetište iz Göbekli Tepe povezano sa kultom mrtvih, odnosno sa kultom predaka.²⁴

Sakralni značaj kruga i kružnih građevina provlači se u manjoj ili većoj mjeri kroz čitavu praistoriju (Mandala i Chakra iz Sanskrita, Stonehenge itd.). To potvrđuje kontinuitet i trajnost ove iskonske simbolike koja se uvijek iznova pojavljuje u različitim kulturama i periodima. Kao dalji primjer iznijecemo u zadnje vrijeme često istraživane kružne objekte iz okvira srednjoevropskog neolita (Osterhofen-Schmiederoof, Bučany, Svodín, Goseck i dr.)²⁵. Radi se o prostorima prečnika 40 do 300 m koji su omeđeni jednim, dva, ili tri koncentrična prstena rovova ili palisada. Najčešće su to prostori na periferiji naselja koji nisu služili za stanovanje, već kao mjesto obavljanja religioznih obreda i drugih društvenih manifestacija (Sl. 16).

5. Krug, humka, tumulus – zaključna razmatranja

Idealna forma kruga u kojoj se sjedinjuju jednostavnost i savršenost čini ga izvanrednim i neiscrpnim simbolom u svim sferama mentalnog života. Simbolična snaga kruga ipak nigdje ne dolazi tako snažno do izražaja kao u kultu mrtvih i posebno u ritualu sahranjivanja, gdje se kanonizuje i reguliše sudbinski susret života i smrti. Ideja o neprekinutom, vječnom životu koja se na tako jednostavan, ali krajnje efektan način odražava u formi kruga, pristiže ovdje kao prijeko potrebna duhovna potpora iskonskoj nadi čovjeka da možda ipak nema definitivnog kraja i da se ne treba bojati smrti. Simbolično djelovanje kruga posebno dobro se ocrtava u kontekstu sahranjivanja pod tumulima.

Ako se jedan tumul posmatra kao cjelovita i sadržajna cjelina, onda se pored samog groba moraju uzeti u obzir i kupasta masa tumula i njegova kružna osnova, kao fizičke i spiritualne komponente tog spomenika. Ne umanjujući

¹⁹ Hallan Çemi: Rosenberg 2007, 54-55; Çayönü: Özdoğan 2007, 58 ff; Göbekli Tepe: Schmidt 2007, 74 ff; Tell Abr: Yartah 2005; 3 ff.; Jerf el Ahmar: Stordeur 2000, 33 ff.

²⁰ Rosenberg 2007, 54.

²¹ Stordeur 2000, 33 ff.; Pretpostavka koju iznosi Aurenche, po kojoj su kružne građevine iz Jerf el Ahmara bile odbrambene kule utvrđenja, nema nikakvih daljih potvrda, te se ne može uzeti u obzir. Vidi: Aurenche 2007, 56.

²² Hauptmann / Schmidt, 2007, 67 ff; Schmidt 2007, 74-75.

²³ Schmidt 2007, 75.

²⁴ Ebd.

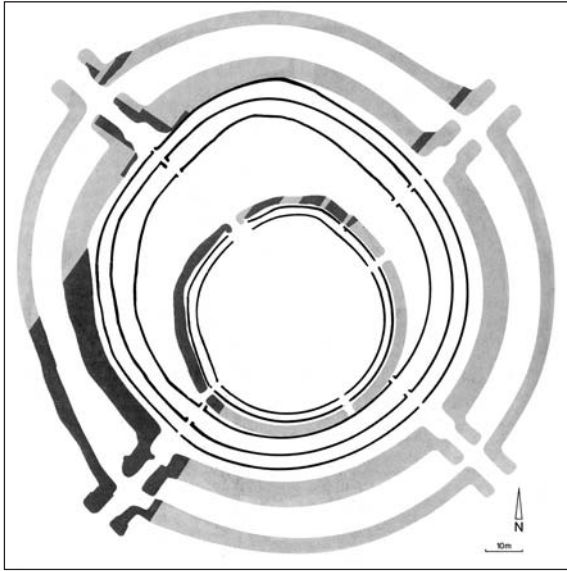
²⁵ Petrasch 1990, 407 ff.; Bartels u. a. 2003, 97 ff.

Sl. 14. Göbekli Tepe, Şanlıurfa, Turska: iskopavanje kružnih konstrukcija C i D (po Hauptmann / Özdoğan 2007.)

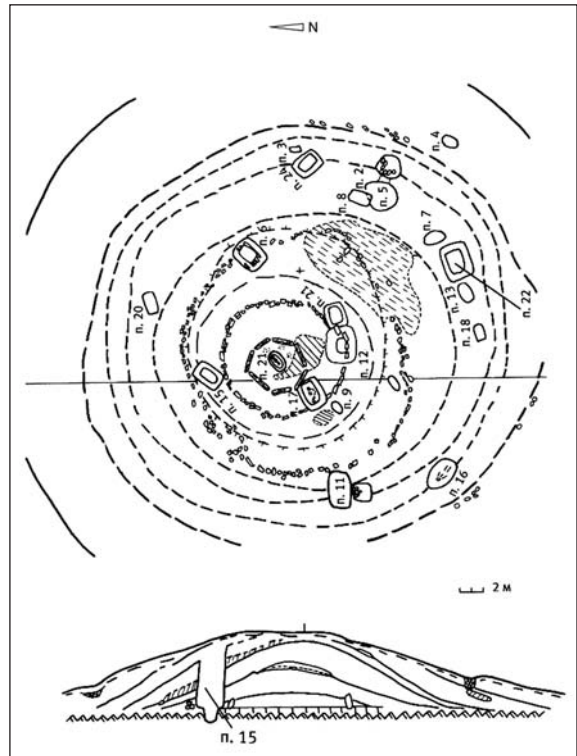
Sl. 15. Göbekli Tepe, Şanlıurfa, Turska: kružna konstrukcija D tokom iskopavanja (po Schmidt 2007.)

Sl. 16. Svodín, Nove Zámky, Slovačka: kružni kompleks sa rovovima, Kultura Lengyel (po Petrasch 1990.)

osnovnu funkciju tumula kao mjesta sahrane, treba naglasiti da nije grob, nego su kružna osnova i kupa tumula oni determinirajući faktori koji ovom spomeniku daju njegovu karakterističnu formu i izdvajaju ga od njegovog okruženja. U tim spoljnim faktorima leži spiritualna snaga koja se ne bi smjela potcjenjivati. Uočljivo je da prostor tumula u pravilu daleko premašuje potrebe primarnog groba koji se nalazi u njegovom centru. Na tom širem prostoru tumula često se izvode rituali koji nisu direktno vezani sa činom sahrane, već se odnose na kult heroiziranih predaka, ili služe odobrovoljavanju nebeskih i zemaljskih sila. To pokazuje da nasip tumula nije zamišljen samo kao fizička zaštita groba i spomenik koji taj grob naglašava, već je time dobijen širi sakralni prostor i potencirana monumentalnost i spiritualna snaga cjelokupnog kulturnog mjesta. Krug i kupa imaju pri tome različite funkcije koje se, kako supstancijalno, tako i simbolički, odvijaju na dva posebna plana.

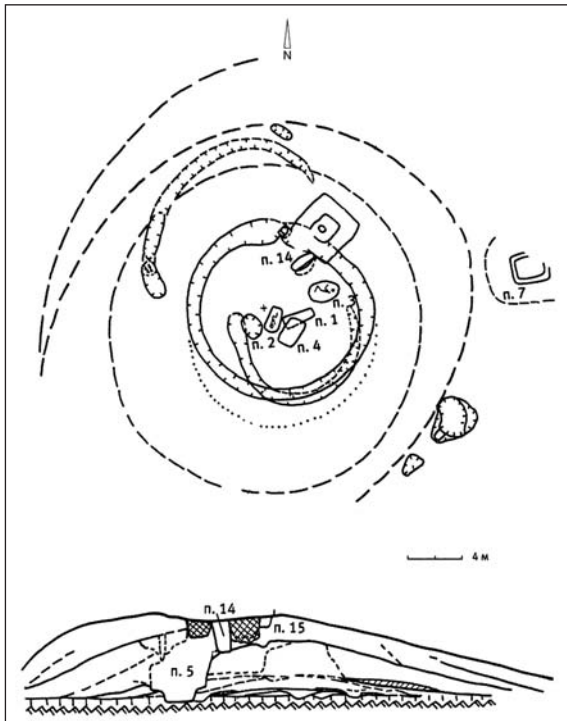
Polje djelovanja kruga je uglavnom u spiritualnoj sferi i izražava se u simboličnoj zaštiti i u oblikovanju posvećenog prostora tumula. U svrhu naglašavanja i pojačavanja simbolične zaštite često su na rubu tumula postavljene kružne konstrukcije u vidu kamenog ili drvenog vijenca, ili rova (Sl. 2; 10; 17). U okviru takvih konstrukcija ponekad se nalaze prolazi kroz koje se tokom funerarne ceremonije pristupalo posvećenom krugu tumula. Posebno indikativni su rovovi

Sl. 17. Kamenskoe, Kurgan 1, Oblast Dnjepropetrovsk, Ukrajina: primarni tumul iz Bakarnog doba sa kamenim vijencem i naknadnim dosipanjima iz Bronzanog doba (po Rassamakin 2004.)

izvedeni u obliku zmije koja grize svoj rep (Sl. 18). Zmija je simbol cikličnog procesa nastanka i nestanka prirode. U tumulu se time simbolizira princip životnog kruga i neprestalnog ponovnog rađanja.²⁶ Te rubne konstrukcije su postavljene tokom ritualnog posvećivanja prostora tumula, prije nasipanja njegove kupaste mase i time je determinisana njihova funkcija. Moglo bi se pretpostaviti da su kamene ili drveni vijenci, uz simbolično djelovanje, predstavljali i dodatno učvršćenje nasipa tumula. To bi ujedno bila i jedina realna funkcija kruga koja je u ovom kontekstu mogla imati samo sekundarni značaj. Osim toga, to se kosi sa kružnim rovovima koji se često, bilo samostalno, bilo uz kamene vijence, nalaze na ivici tumula i koji bi mogli biti samo smetnja takvoj praktičnoj namjeni. Posebnu funkciju su imali jednostruki, ili višestruki kamene zidovi koji su ponekad koncentrično građeni oko tumula. Kako pokazuje primjer iz Rogem Hiri (Rujm al-Hiri) na Golanskoj visoravni, time je dobijen

²⁶ Ростунов 2007, 329.

Sl. 18. Pidlužne, Oblast Poltavsk, Ukrajina:
rovovi u obliku zmije iz kurgana 1
(plan tumula po Rassamakin 2004.)

dodatni posvećeni prostor koji je mogao služiti u razne kultne svrhe (Sl. 9).²⁷

Za razliku od kruga koji je skriven na horizontalnom planu u bazi tumula i koji uglavnom djeluje metafizički, kupasta masa humke predstavlja fizičku i spolja vidljivu komponentu. Ona ima jasnu praktičnu ulogu, jer pruža realnu zaštitu grobu i čitavom prostoru tumula. Svojom masom ona takođe potencira funkciju tumula kao simbola moći i posjedovanja vlasti i teritorije. U njejoj monumentalnosti leži i simbolična funkcija tumula kao „svjetskog brda“, preko koga se ostvaruje veza zemlje i neba (up. Sl. 3).

Tako se tumul iskazuje ne samo kao grobni spomenik već i kao duhovno čvorište širokog značaja koje spaja prirodne antipode – život i smrt, odnosno zamišljeno carstvo neba i smrtni svijet zemlje.²⁸ Začeci jednog takvog centralnog mjesta postoje već u epipaleolitu. To pokazuju prethodno navedene kružne građevine iz Göbekli Tepe, Hallan Çemi i Jerf el Ahmar koje su između ostalog, bile u funkciji kulta mrtvih. Posebno indikativan je primjer svetišta iz Göbekli

Tepe, čije su kružne konstrukcije redovno bile pokrивane zemljanim humkama, što je bio čin simbolične sahrane antropomorfnih skulptura koje su se u njima nalazile.²⁹ Tu se već, iako u jednom prenosnom, odnosno simboličnom smislu, nazire koncepcija grobne humke, te bi se ti cca. 12000 godina stari nalazi mogli protumačiti kao duhovni prauzor grobnih tumula. Nažalost, ta indikativna kulturna praksa nema daljeg kontinuiteta. Kružna svetišta nestaju već u prekeramičkom neolitu prednje Azije, a običaj sahranjivanja pod tumulima nastaje tek nekih pet i po hiljada godina kasnije, na udaljenom prostoru Evrope.

Polazeći od ubjedljivosti te hronološke, geografske i kulturne diskrepance, moglo bi se zaključiti da između simboličnih tumula iz Gebekli Tepe i pojave evropskih grobnih humki nema, niti bi moglo biti, bilo kakve veze. Sa stanovišta tradicionalne arheologije takva konstatacija se ne bi smjela ni dovoditi u pitanje. Ipak, i u ovakvom divergentnom kontekstu postoje podudarni elementi koji su ideološkog i mentalnog karaktera i koji ne bi smjeli izmaći pažnji istraživača. Kausalitet pojave takvih analogija ne mora biti podložan hronološkoj, niti materijalnoj podudarnosti. To nije ni potvrda faktičkih kontakata među različitim grupama, već prije svega pokazatelj kolektivne psihologije, odnosno zajedničke tradicije i ideološkog identiteta određenih zajednica. Sadržaj i usmjerenje tih ideoloških postavki u najvećoj mjeri su uslovljeni opštim biološkim okolnostima i u zavisnosti od toga pokazuju neke konstante koje nisu specifične samo za jednu određenu zajednicu, već se dijahrono i uvijek iznova, javljaju u istoj formi u različitim geokulturnim okvirima. Dakle, radi se o elementima specifičnog, relativnog kontinuiteta, odnosno o određenim kulturnoistorijskim odrednicama koje nisu beznačajne.

Ideologija, pod kojom podrazumijevamo zbir determinirajućih elemenata socijalne kulture jedne zajednice, ima sopstvene mehanizme i zakonitosti razvoja koji su usko povezani sa opštim životnim uslovima i time određenom primarnom strategijom jedne društvene zajednice. Jednom formirani ideološki sistem teži da egzistira u nepromijenjenom obliku sve do nestanka njegovog osnovnog postulata, odnosno do potpune promjene životnih uslova, a održa-

²⁷ Aveny / Mizrachi 1998, 475 ff.

²⁸ Rader 2003, 29 ff.

²⁹ Schmidt 2007, 75.

vanju tog sistema, svjesno ili nesvjesno, služe svi članovi zajednice.³⁰ Pod određenim konvergentnim okolnostima različite zajednice mogu u različitim vremenskim razdobljima i na različitim nivoima kulturnog razvoja razviti istovjetne ideološke nazore. Dobar primjer za to su zajednice stočarskih nomada, čija je ideologija nastala još u paleolitskom dobu, a održava se i danas u svim tradicionalnim sredinama, počev od sjeverne Afrike, preko Arabije i srednje Azije, do Sibira i Aljaske. Svima njima je zajednički mobilitet uslovljen zavisnošću od životinja koje su im osnovni egzistencijalni resurs, bilo da ih love ili uzgajaju. Takva privredna strategija u najvećoj mjeri determiniše cjelokupni način života, a po svojoj prirodi je strogo ciklična i otporna na razvoj i promjene. Stoga nije čudo što strategija i ideologija nomadskih stočara i danas više odgovara onoj paleolitskih lovaca nego adekvatnim nazorima zemljoradnika, mada sa prvima nikad nisu imali kontakata, a drugi su im susjedi već hiljadama godina.

U simboličnom sahranjivanju idola u gorskom svetištu iz Göbekli Tepe i u funerernom ritusu prvih evropskih tumula ponavlja se isti ideološki konstrukt u potpuno različitom vremenskom, geografskom i kulturnom kontekstu, što je jasna potvrda prethodno iznesene konstatacije da različite grupe mogu nezavisno jedna od druge razviti identične mentalne modele. Prema tome, konsekventno uvažavanje i proučavanje fenomena ove vrste moglo bi biti jedan od onih bitnih faktora koji otvaraju mogućnost sagledavanja nekih fundamentalnih zakonitosti vezanih za adaptivnu strategiju, način organizacije i duhovni život praistorijskih zajednica koje su nauci do sada uglavnom izmicala.

Kod svih ovdje iznesenih primjera, od paleolitskih šatora, preko anadolskih gorskih svetilišta do evropskih grobnih tumula, provlači se jedna ideološka konstanta koja u različitim vremenskim periodima i u divergentnim kulturnoistorijskim kontekstima uvijek iznova pokazuje istu simboličku sliku. Radi se o ideologiji nomada i o krugu koji je simbolizira. U tom trajnom ponav-

³⁰ Ovdje se ideologija razmatra kao relevantan faktor kulturnoistorijskih razvojnih procesa i kao objektivni činilac funkcionisanja tradicionalnih društava, bez ulaženja u problematiku ideologiziranja i manipulacije koje su ovom socijalnom segmentu u velikoj mjeri svojstvene. O tome: Rehmman 2008, 10 ff.

ljanju iste mustre ogleda se istrajnost i otpornost koja je imanentna nomadima i njihovoj izrazito konzervativnoj tradiciji.

Kako krug, tako su i tumuli primarno svojstvo nomada. Zbog toga je razumljivo da prve grobne humke nisu nastale u zemljoradničkim područjima i u kulturnim centrima civilizacije bakarnog doba (Gumelnița, Varna itd.), nego neposredno uz njih – u ravninama oko ušća Dunava (Suvorovo, Cainari, Casimcea). Odatle se taj spomenik širi na crnomorske stepe između Dnjepra i Dnjestra (Tarasova Mogila i dr.), sto znači u jedno tipično nomadsko područje, na periferiji bakarnodobnog kulturnog kruga. Tumuli se kasnije šire i u druge dijelove starog svijeta, ali nigdje nisu tako konsekventno i masovno prisutni, kao u stepama sjevernog Crnog mora. Slijedeći globalnu ekspanziju ovih grobnih spomenika može se zaključiti da su oni i u kasnijim razdobljima uglavnom svojstveni nomadima odnosno transhumantnim stočarima, a mnogo manje sjedjelačkom stanovništvu.

Imajući sve to u vidu, može se pretpostaviti da su i pojedinačni kružni tumuli s područja zapadne Evrope, koji se, sudeći po rezultatima nekih novih istraživanja, pojavljuju takođe u 5. mileniju BC (Boutte de César u. a.),³¹ isto tako bili izraz nomadske ideologije. U tom slučaju to bi bio nastavak tradicije mezolitskih lovaca i skupljača koja se na ovom prostoru prepliće sa neolitskom ideologijom.³² No, treba reći da tumuli kružne osnove sa centralnim grobom, a to je klasični vid ovog grobnog spomenika, neće biti vodeća forma u neolitu ovog dijela Evrope, već će to biti izduženi „Long barrows“ koji oponašaju oblik dugih neolitskih kuća.³³ Njihove duguljaste osnove približavaju se formi paralelograma koji je antipod krugu i koji bi mogao simbolizirati sjedjelačku neolitsku kulturu. Kružni tumuli će ovdje ući u masovnu upotrebu tek u bronzanom i željeznom dobu, što je možda bio odraz cjelovite promjene životnih uslova i nazora do koje je u to vrijeme došlo.

Postoji više razloga zbog kojih se tumuli najčešće i najkonsekventnije javljaju u travnatim stepama i u drugim geomorfološki sličnim područjima. Prije svega, monumentalne siluete

³¹ Boujot / Cassen 1993, 477 ff.

³² Sherratt 1990, 146 ff.

³³ Midgley 2005 i tamo citirana dalja literatura.

ovih spomenika dolaze mnogo više do izražaja u travnatoj ravnici, nego u šumovitim brdskim predjelima. Osim toga, stepski nomad je u tim stamenim humkama mogao naći jedini čvrsti oslonac i duhovni antipod svojim stalnim kretanjima kroz nepreglednu ravnicu stepe. To je tipičan stepski sindrom, iskonska želja za sigurnim duhovnim pribježištem, koju provizorni šatori i jurte nisu mogli zadovoljiti.

Na kraju, tumul je bio ono zadnje utočište, kuća mrtvih i domicil za vječnost koji su naši praistorijski preci gradili za svoje prethodnike i za svoju dušu. U ondašnjim uslovima nije bilo nimalo lako izgraditi takve monumentalne spomenike, no širina i značaj njihove sakralne i socijalne funkcije su po svemu sudeći bili dovoljno dobra naknada za sav uloženi trud i naručiocima i graditeljima.

* * *

Tekst predstavlja dopunjenu i ažuriranu verziju referata „Sakrale Symbolik des Kreises: Gedanken zu geborgenen Sinnbild der Hügelbestattungen“ sa međunarodnog naučnog skupa „Ancestral Landscapes: Burial Mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe – Balkans – Adriatic – Aegean, 4th–2nd millennium BC)“, održanog u Udinama (Italija) maja 2008. godine. Autor i ovom prilikom izražava zahvalnost kolegici Sabini Reinhold i kolegama Klausu Schmidtu, Peteru Grunwaldu i Aleksandru Palavestri na dozvoli za korištenje njihovog ilustrativnog materijala.

Zusammenfassung

Ideologische Bedeutung der Grabhügel und die sakrale Symbolik des Kreises

Im Text werden einige symbolische und ideologische Aspekte der Grabhügel und des Kreises behandelt, die bislang wenig bekannt waren. Es wird festgestellt, dass die Grabhügel zum ersten Mal während des 5. Jts. v. Chr. im Kontext sozialer Umwandlungen der frühen Kupferzeit Europas auftauchen (Abb. 1-4). In den nächsten prähistorischen Perioden wurden sie

zu einem der meist verbreiteten kulturhistorischen Denkmälern in der alten Welt (Abb. 7-10). Vereinzelt werden sie noch heute sekundär gebraucht (Abb. 11). Von diesen Umständen ausgehend führt der Verfasser, neben den bereits bekannten Charakteristiken eines Grabhügels, eigene Feststellungen an. Danach ist der Grabhügel das erste monumentale Kultbauwerk, für das man mit Sicherheit behaupten kann, dass es nicht Gott, sondern dem Menschen gewidmet wurde. Das Auftauchen erster Grabhügel ist demnach ein gewaltiger und mutiger geistiger Schritt gewesen, mit dem sich der Mensch den Göttern zu nähern wagte und seine Ansprüche auf eine höhere Sphäre der himmlischen Ewigkeit offenbarte, die bis dahin nur Gottheiten zugestanden hatte.

Derartige Ansprüche, die als Zeichen eines anwachsenden Selbstbewusstseins des Menschen angesehen werden können, sind bereits in der Grundidee des Grabhügels veranschaulicht, d.h. in seiner Funktion als Bestattungsplatz und Grabmal für eine hochrangige Persönlichkeit (Abb. 5-6) sowie als Sinnbild des sog. „Weltberges“, in dem sich die sterbliche Welt der Erde und das göttliche Himmelreich symbolisch treffen (Abb. 3). Demzufolge ist der Grabhügel ein Vorgänger der sumerischen Zikkurat, der indischen Bergtempel und der ägyptischen Pyramiden.

Die Entstehung der Hügelbestattungen und die vielfältige Bedeutung des Grabhügels in der Kulturgeschichte der Menschheit lassen sich weder begreifen noch beurteilen, ohne die Symbolik des Kreises zu verstehen, die in der Grundgestalt eines Hügel tief verborgen ist. Die ausgesprochen einfache Form des Kreises präsentiert in der Tat eine vollendete, ideale Gesamtheit, in der sich alle wichtigen Elemente der Welt und des Universums, des Gottes, der Sterblichen, des Lebens und des Todes auf eine vollkommene wenn auch transzendente bzw. metaphysische Weise verflechten und wiedergeben. Der Kreis trennt und verbindet zugleich, er ist das einfachste und gleichzeitig das fundamentalste Symbol, das die Menschheit je gebildet hat. Der Kreis ist die einzige geometrische Form, die in der Natur z. B. als Sonnen- und Mondscheibe immer wieder sichtbar ist, woraus seine Symbolik als Himmelgeist, Bewegung und ewige Abwechslung des Lebenskreises erfolgt. Die geheimnisvolle Dynamik des Kreises stellt einen Gegensatz zum starren Quadrat dar, das eine statische Formgebung aufweist und die artifizielle Materie sowie die Vergänglichkeit der irdischen Existenz symbolisiert. In der Magie gilt der Kreis als Symbol des Schutzes gegen böse Geister und Dämonen, deshalb ist es nicht weiter verwunderlich, dass sich im Bewusstsein des Menschen bereits Zigtausende von Jahren vor dem Aufkommen der geregelten Grabsitten und vor der Errichtung des ersten Grabhügels die Erkenntnis verankert hat, dass der Kreis und seine einfache Voll-

kommenheit ein ausgesprochen heiliger Raum sind – ein mächtiger *circulus sacer* – der magischen Schutz für das Dasein und für die Ewigkeit bietet.

Der Kreis bestimmt die älteste Grundform des definierten Raumes, was die kreisförmigen oder ovalen Hütten des *homo erectus* aus Bilzingsleben oder die halbsphärischen Zeltbauten der jungpaläolithischen Mammutjäger aus Dolní Věstonice, Kostenki, Mezin, Gönnersdorf u. a. zeigen (Abb. 12). Kürzlich entdeckte Steinbauten aus Hallan Çemi, Çayönü, Göbekli Tepe, Tell Abr und Jerf el Ahmar, die im Berggebiet Nordmesopotamiens bereits ab 10.000 v. Chr. gebaut wurden und demnach die älteste monumentale Architektur der Menschheit präsentieren, sind zugleich die älteste Bestätigung der sakralen Benutzung des Kreises. Diese spektakulären Entdeckungen ermöglichen unter anderem die drei folgenden, bahnbrechenden Schlussfolgerungen: 1. in der Menschengeschichte gab es Zivilisationen, die lange Zeit vor der sog. „Urbanen Revolution“ beachtliche und komplizierte architektonische Werke gebraucht und geschaffen haben; 2. die älteste bodenständige und monumentale Architektur hatte sakralen Charakter; 3. die ersten Tempel hatten einen kreisförmigen Grundriss.

Die ideale Form des Kreises, in der sich zwei extreme Gegensätze, die Bescheidenheit und die Vollkommenheit vereinen, macht ihn zu einem exzellenten und unerschöpflichen Sinnbild, das in allen geistigen Sphären einsetzbar ist (Abb. 13; 16). Die symbolische Kraft des Kreises kommt jedoch nirgendwo so stark zum Vorschein wie im Kult des Todes und insbesondere im Bestattungsritual, in dem das schicksalhafte Zusammentreffen des Lebens und des Todes versinnbildlicht und geregelt wird. Diese und weitere sinnbildliche Wirkung des Kreises zeichnet sich innerhalb der Hügelbestattungen besonders gut ab.

Betrachtet man einen Grabhügel als eine vollkommene Einheit, dann müssen neben dem Grab auch der Kreis und die Hügelkuppel als zwei weitere physische und spirituelle Eigenschaften wahrgenommen werden. Ohne die eigentliche Funktion eines solchen Monuments als Bestattungsplatz klein zu reden, soll betont werden, dass nicht das Grab sondern der Kreis und Kuppel diejenigen Determinationsfaktoren sind, die einem Tumulus seine charakteristische Form geben und ihn als eine Sonderstatur in seiner Umgebung hervorheben. Bereits in diesen äußerlichen Kennzeichen liegt eine symbolische Kraft, die nicht unterschätzt werden darf. Im Text werden Beispiele von verschiedenen Kreiskonstruktionen angeführt, die vornehmlich eine symbolische Sicherung des sakralen Raumes eines Grabhügels leisteten (Abb. 10; 17-18). Dahingegen brachte die Hügelkuppel einen praktischen Schutz des Grabes mit sich und versinnbildlichte zugleich die symbolische Funktion eines

„Weltberges“ der die Erde mit dem Himmelreich verbindet (Abb. 3).

Das Urprinzip eines solchen Zentralortes ist in den bereits erwähnten Kreisanlagen aus Göbekli Tepe, Hallan Çemi, Jerf el Ahmar u. a., die epipaläolithischen Jägern und Sammlern als Heiligtümer auch im Rahmen des Totenkultes gedient haben, zu erkennen. Die Rundbauten aus Göbekli Tepe mit ihren monumentalen Steinstatuen wurden regelmäßig mit einem Erdhügel zugedeckt, d.h. symbolisch bestattet (Abb. 14-15). Dadurch ist hier, wenn auch nur in einem bildlichen, symbolischen Sinn, die Konzeption eines Bestattungshügels zu erkennen. Diese ca. 12.000 Jahre alten Befunde können demnach als eine uralte Vorstufe der Hügelbestattungen wahrgenommen werden. Leider fand diese beachtenswerte und viel versprechende Tradition keine Fortsetzung in der weiteren Kulturentwicklung Vorderasiens. Die runden Heiligtümer verschwanden bereits im Laufe des präkeramischen Neolithikums. Die Hügelgräber als eine geregelte Bestattungspraxis entstanden mehrere tausend Jahre später in weit entfernten Gebieten Europas.

Von der Stärke dieser chronologischen und geokulturellen Diskrepanz ausgehend, lässt sich schließen, dass zwischen den runden Heiligtümern und symbolischen Grabhügel aus Göbekli Tepe und dem Auftauchen der europäischen Hügelbestattungen keine unmittelbare Entwicklungslinie abgeleitet werden kann. Doch es gibt auch in diesem diachronen Kontext Verbindungselemente, die vor allem geistig-ideologischer Natur sind und deren Kausalität nicht unbedingt mit einer kontinuierlichen Entwicklung und materiellen Übereinstimmungen vorausgesetzt worden ist. Hier geht es natürlich nicht um unmittelbare Kontakte zwischen bestimmten Gemeinschaften, sondern um Grundelemente der Kollektivtradition bzw. um Ideologie, die einen spezifischen Kontinuitäts- und Verbindungsfaktor präsentiert. Die Ideologie, die hier als eine Summe der strategischen und richtungweisenden Elemente der Sozialkultur einer Gesellschaft verstanden wird, weist eigene Entwicklungsmechanismen und Gesetzmäßigkeiten auf, die im engen Zusammenhang mit der grundsätzlichen Lebensart und Weltanschauung der betroffenen Gesellschaft stehen. Ein einmal formiertes Ideologiesystem tendiert dazu, im unveränderten Zustand zu existieren, und diesem Ziel dienen alle Mitglieder einer Gesellschaft bewusst oder unbewusst. Unter bestimmten Umständen kann diese, die Lebenseinstellung bestimmende Kategorie, auch bei den unterschiedlichen Gruppen und unabhängig von der Zeitperiode gleichartig sein. Ein gutes Beispiel dafür sind die wandernden Viehzuchtgemeinschaften. Ihre bereits im Paläolithikum entstandene Ideologie wird noch Heute in allen traditionellen Milieus von Mittelasien,

über Arabien und Nordafrika bis zum Sibirien und Alaska erhalten. Allen diesen Gesellschaften ist eine Mobilität gemein, die aus der Abhängigkeit vom Vieh entstanden ist. Ideologie und Mentalität eines wandernden Hirten entsprechen mehr der Weltanschauung eines paläolithischen Jägers als eines Ackerbauers, obwohl er mit dem ersten nie in Kontakt getreten wurde und der zweite schon Tausende von Jahren sein Nachbar ist.

Bei den symbolischen Grabhügeln aus Göbekli Tepe und viel späteren Hügelbestattungen haben wir mit der Wiederholung des gleichen Ideenmusters in völlig divergenten Zeit-, Geo- und Kulturkontexten zu tun, was offenbart, dass diese unterschiedlichen Gruppen unabhängig voneinander identische Gedankenmodelle entwickelt haben. In der Tat weisen alle hier genannte Beispielen, von paläolithischen Zelten über anatolischen Bergheiligtümern bis zu den europäischen Hügelgräbern, eine ideologische Konstante auf, die in verschiedenen Zeitperioden und in unterschiedlichen Kulturkontexten immer wieder auftaucht und ein gleiches Sinnbildmuster wiedergibt. Es handelt sich um die Ideologie des Nomadentums und um den Kreis, der sie versinnbildlicht. In dieser langfristigen Wiederholung gleicher Muster spiegeln sich Beständigkeit und Unbeugsamkeit, die das Nomadentum prägen. In der Tat präsentieren Nomaden, die von ihren Herden abhängen und alten Sitten treu sind, genauso wie ihr Sinnbild, der Kreis, der eigentlich nur ungebeugt bestehen kann, eine zähe und von Natur aus veränderungswidrige kulturhistorische Kategorie.

Wie der Kreis so ist auch der Grabhügel eine Eigenschaft des Nomadentums. Deswegen ist nicht weiter verwunderlich, dass die ersten Tumuli nicht im südosteuropäischen Ackerbauggebiet, in dem die führenden kupferzeitlichen Kulturen Gumelnița, Varna u.a. ansässig waren, sondern im nächst benachbarten steppenartigen Gebiet um Donaudelta entstanden sind (Suvorovo, Casimcea, Cainari). Von dort aus breitete sich dieses Monument rasch innerhalb der Steppen zwischen Donau und Dnestr aus (Tarasova Mogila u. a.), d.h. in einem klassischen Nomadengebiet an der östlichen Peripherie dieses kupferführenden Kreises. Die Grabhügel sind zwar auch in anderen Teilen der alten Welt massiv präsent, allerdings nirgendwo so häufig und konsequent wie in den nordpontischen Steppen. Die globale Expansion der Grabhügel verfolgend, lässt sich im Allgemeinen schließen, dass dieser Grabbau vor allem bei Nomaden bzw. bei Wanderhirten und transhumanten Viehzüchtern und viel weniger bei sesshaften Bauern beliebt und bevorzugt war.

Literatura

- Aurenche, O.* 2007, Das „Goldene Dreieck“ und die Anfänge des Neolithikums im Borderen Orient, In: Die ältesten Monumente der Menschheit. Ausstellungskatalog, Karlsruhe 2007, 50-66.
- Aveni, A. / Mizrahi Y.* 1998, The Geometry and Astronomy of Rujm el-Hiri, a Megalithic Site in the Southern Levant, *Journal of Field Archaeology* 25(4), 1998, 475-496.
- Bartels, R. / Brestrich, W. / De Vries, P. / Stäuble, H.* 2003, Ein Neolithisches Siedlungsareal mit Kreisgrabenanlagen bei Dresden-Nickern. Eine Übersicht, In: Arbeits- und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege 45, 2003, 97-133.
- Binford, L. R.* 1962, *Archaeology as Anthropology*, *Am. Ant.* 28, 1962, 217-225.
- Bosinski, G.* 1969, Der Magdalénien-Fundplatz Feldkirchen-Gönnersdorf, Kr. Neuwied, Vorbericht über die Ausgrabungen 1968, *Germania* 47, 1969, 1-38.
- Boujot, Chr. / Cassen, S.* 1993, A pattern of Evolution vor the Neolithic funerary of the west of France, *Antiquity* 67: 256, 477-491.
- Ефименко, П. П.* 1958, Костенки I, Москва-Ленинград 1958.
- Eggert, M. K. H.* 1998, Theorie in der Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie: Erwägungen über und für die Zukunft, In: Egert / Veit (Hrsg.) *Theorie in der Archäologie: Zur englischsprachigen Diskussion*. Tübinger Archäologische Tachenbücher 1, Münster, Waxman 1998, 357-385.
- Govedarica, B.* 1991, Vorgeschichtliche Grabhügel vom Kupresfeld, *Mitt. Berliner Ges. Anthr.* 12, 87-92.
- Govedarica, B.* 2002, Die Majkop-Kultur zwischen Europa und Asien. Zur Entstehung einer Hochkultur im Nordkaukasus während des 4. Jts. v. Chr. *Mauerschau*, Band 2 (Festschrift M. Korfmann), Tübingen 2002, 781-799.
- Govedarica, B.* 2004, Zepterträger – Herrscher der Steppen. Die frühen Ockergräber des älteren Äneolithikums im karpatenbalkanischen Gebiet und in Steppenraum Südost- und Osteuropas, Mainz 2004.
- Govedarica, B. / Kaiser, E. / Rassamakin, J. J. / Samar, V.* 2006, Der Grabhügel „Tarasova Mogila“ bei der Stadt Orechov. Neue Angaben zur Periodisierung und Chronologie der äneolithischen-bronzezeitlichen Steppenulturen im Azovgebiet, *Eurasia Antiqua* 12, 111-178.
- Gramsch, A.* 2009, Die Gleichzeitigkeit des Ungleichzeitigen: Überlegungen zum Kulturwandel, In: *Krisen, Kulturwandel – Kontinuität* (Zeeb-Lanz, Hrsg.), Rahden 2009, 9-25.
- Hauptmann, H. / Özdoğan, M.* 2007, Die Neolithische Revolution in Vorderasien und Anatolien, In: Die

- ältesten Monumente der Menschheit, Ausstellungskatalog, Karlsruhe 2007, 26-37.
- Hauptmann, H. / Schmidt, K. 2007, Anatolien vor 12 000 Jahren, In: Die ältesten Monumente der Menschheit, Ausstellungskatalog, Karlsruhe 2007, 67-73.
- Ishikawa, H. 2004, Die Grabsitten der Yayoi-Zeit, In: Zeit der Morgenröte, Japans Archäologie und Geschichte bis zu den ersten Kaisern (Wieczorek, A. / Steinhaus, W. / Sahara, M. Hrsg.), Mannheim 2004.
- Kantarovič, A. R. / Maslov, V. E. 2008, Eine reiche Bestattung der Majkop-Kultur im Kurgan nahe der stanica Mar'inskaja, rajon Kirov, Stavropol', Nordkaukasien, Eurasien 14, 2008, Abb. 12.
- Klima, B. 1963, Dolni Vestonice. Erforschung eines Lagenplatzes der Mammutjäger an der Jahren 1947-52 (Monum. Archaeol., XI.).
- Kuckenburg, M. 1993, Siedlungen der Vorgeschichte in Deutschland, 300 000 bis 15 v. Chr, Köln 1993.
- Lawlor, R. 1989, Sacred Geometry: Philosophy and Practice-Thames and Hudson, London 1989.
- Lichardus, J. 1991, (Hrsg.) Die Kupferzeit als historische Epoche, Symposium Saarbrücken und Otzenhausen 1988, Bonn 1991.
- Lüning, J. 1996, Erneute Gedanken zur Benennung der neolithischen Perioden, Germania 74/1, 1996, 233-237.
- Lynch, F. 1997, Megalithic Tombs and Long Barrows in Britain, Shire Publications Ltd. 1997.
- Mania, D. 1990, Auf den Spuren des Urmenschen, Die Funde von Bilzingsleben, Theiss Verlag, Stuttgart 1990.
- Manzura, I. V. 1993, The East-West Interaction in the Mirror of the Eneolithic and Early Bronze Cultures in the Nordwest Pontic, Revista Arch. 1, 1993, 23-53.
- Marx, K. 1968, Differenz der demokritischen und epikureischen Naturphilosophie, Marx Engels Werke, Ergänzungsband 1, Berlin 1968.
- Matras, Y. / Winterberg, Zimmermann, H. M. 2003, Sinti, Roma, Gypsies. Sprache, Geschichte, Gegenwart, Berlin 2003.
- Мерперт 1974: Н. Я. Мерперт, Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья, Москва 1974.
- Midgley, M. S. 2005, The Monumental Cemeteries of Prehistoric Europe, Stroud, Tempus 2005.
- Özdoğan, A. 2007, Çayönü, In: Die ältesten Monumente der Menschheit, Ausstellungskatalog, Karlsruhe 2007, 58-66.
- Petrasch, J. 1990, Mittelneolithische Kreisgrabenanlagen in Mitteleuropa, Ber. RGK 71 1990, 407-564.
- Патоква, Је. Ф. 1979, Усатовское поселение и могильники, Киев 1979.
- Rader, O. B. 2003, Grab und Herrschaft. Politischer Totenkult von Alexander dem Großen bis Lenin, München 2003.
- Rassamakin, J. J. 2004, Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit, Archäologie in Eurasien 17, Mainz 2004.
- Rehmann, J. 2008, Einführung in die Ideologietheorie, Hamburg 2008.
- Rolle, R. 1979, Totenkult der Skythen. Teil I. Das Steppegebiet, Walter der Gruyter Berlin New York 1979.
- Rosenberg, M. 2007, Hallan Çemi, In: Die ältesten Monumente der Menschheit, Ausstellungskatalog, Karlsruhe 2007, 54-56.
- Ростунов, В. Л. 2007, Эпоха энеолита – средней бронзы центрального Кавказа, Том III. Опыт реконструкции сакрального пространства ранних курганов Европы и северного Кавказа. Владикавказ 2007.
- Sato, K. / Abe, Ch. 2008, Der neolithische Fundplatz Minamikayabe auf der Insel Hokkaido, Japan. Hauskolloquium in der Eurasien-Abteilung des DAI am 16. 01. 2008. Unpubliziert.
- Saveljić-Bulatović, L. / Lutovac, P. 2003, Zlatno doba Crne Gore Podgorica 2003.
- Shanks, M. / Tilley, Ch. 1992, Re-Constructing Archaeology: Theory and Practice, New. Stud. Arch, London, Routledge 1992.
- Schmidt, K. 2007, Göbekli Tepe, In: Die ältesten Monumente der Menschheit, Ausstellungskatalog, Karlsruhe 2007, 74-77.
- Sherratt, A. 1990, The genesis of Megaliths: monumentality, ethnicity and social complexity in Neolithic north-west Europe, Archaeology 22/2, 1990, 146-176.
- Soffer, O. 1985, The upper Paleolithic of the Central Russian Plain, AP Inc. 1985.
- Strodeur, D. 2000, Jerf el Ahmar et l' émergence du Néolithique au Proche-Orient, in Guilaine J. (éd.), Premiers paysans du monde, Naissances des agricultures, Séminaire du Collège de France, Paris 33-60.
- von Reden, S. 1989, Die Megalithkulturen, Zeugnisse einer verschollenen Urreligion, DuMont, Köln 1989.
- Vučković, A. 2006, Hermine i brat. Svjetlo riječi 277, Sarajevo, april 2006, 98.
- Weber, T. 1993, Die Häuser der Toten. Auf den Spuren von Mitteldeutschlands ältesten obertägigen Grabdenkmalen, Archäologie in Sachsen-Anhalt 3, 1993, 8-11.
- Werning, J. 2007a, Jiaoché-Gou Bei, In: Ursprünge der Seidenstraße (Hrsg. A. Wieczorek und Chr. Lind). Mannheim-Stuttgart 2007, 261-266.
- Werning, J. 2007b, Die Kulturen des Ili-Tales, In: Ursprünge der Seidenstraße (Hrsg. A. Wieczorek und Chr. Lind), Mannheim-Stuttgart 2007, 268-298.
- Yartah, T. 2005, Les bâtiments communautaires de Tell Abr 3 (PPNA, Syrie), Neo-Lithics 1, 2005 3-9.